

Kosek, Pavel

Vývoj gramatických kategorií českého slovesa

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny I*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 110-112

ISBN 978-80-210-6906-0; ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130636>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KONJUGACE

VÝVOJ GRAMATICKÝCH KATEGORIÍ ČESKÉHO SLOVESA

OSOBA

V psl. stejně jako staré a nové č. se vyskytovaly tři slovesné osoby: na jedné straně 1. a 2. os. referující k účastníkům komunikačního aktu (1. os. = mluvčí, 2. os. = adresát), na straně druhé 3. os., koreferenční s předmětem řeči. V ide. dávnověku se patrně odlišovaly dvě sady osobních koncovek (tzv. primární a sekundární), nicméně v psl. či stč. toto rozlišení není patrné. Osobní koncovky jednotlivých určitých syntetických slovesných forem jsou relativně rozdílné, jenom duálové formy jsou homogenní (1. os. *-vě/-va/-ma*, 2. a 3. os. *-ta*).

Ve vývoji českých finitních slovesných forem jsou jednotlivé osoby dostatečně odlišeny, v č. lze po celý její vývoj pozorovat tendenci, aby byly příznakově signalizovány formy 1. a 2. os., zatímco aby 3. os. sg. a pl. měla formu nepříznačnou (tj. \emptyset). Nicméně u vývojově neproduktivních forem se vytvořily případy tvarové homonymie koncovek 2. a 3. os. Týkalo se to forem 1. duálu, 2. singuláru jednoduchých minulých časů (aoristu a imperfekta), 3. singuláru imperativu. Jmenované případy tvarové homonymie vyvstaly až na základě mladších unifikačních procesů (v duálu) či hláskových změn (jednoduchých minulých časů a imperativu). Tyto případy zanikly společně se zánikem své jazykové formy (tj. v rámci úplného zániku duálu, aoristů a imperfekta a syntetické formy 3. os. sg. imperativu).

ČÍSLO

Slovesné formy mohou vyjadřovat shodovou kategorii jmenného čísla. Tato kategorie nevyjadřuje počet slovesných akcí, nýbrž je slovesu diktována formou podmětu. Stč. zdědila z psl. také duál neboli dvojné číslo. Duál v češtině zanikl v průběhu 15. století, nejdříve u adjektiv a sloves, neboť mu u nich scházela přirozená pojmenovací báze.

ČAS

Psl. si zachovala velmi propracovaný systém minulých časů, v němž byly zastoupeny jednoduché minulé časy (aorist a imperfektum) a časy složené (perfektum a antepreteritum). Vedle toho byl v psl. z gramatikalizovaných slovesných časů zastoupen již jen

prézens, který mohl být na rozdíl od současné češtiny vyjadřován jak dokonavým, tak nedokonavým slovesem. Psl. zřejmě neměla ustálenou specifickou formu budoucího času a k těmto účelům užívala rozličné více nebo méně závazné jazykové prostředky.

ZPŮSOB

Velmi propracovaný ide. systém forem slovesného způsobu zdělila psl. jen zčásti. Psl. nezachovala starobylé syntetické ide. formy konjunktivu či optativu, pouze indikativ navázal na ide. dědictví. Psl. si vytvořila specifické syntetické formy imperativu (zčásti zachovávající původní formy optativu) a analytické formy kondicionálu.

SLOVESNÝ ROD

Velmi komplikovaná a dosud neuspokojivě vysvětlená je otázka slovesného rodu psl. sloves. Jisté je, že v ide. jazykovém prazákkladu se vyskytovaly dva synteticky vyjadřované slovesné rody: aktivum a medium (medium signalizuje, že původce děje {agens} je tímto dějem zároveň zasahován {patiens}). Psl. zdělila jen aktivum a pro vyjadřování pasiva nejspíše využívala syntaktické konstrukce s reflexivním zájmenem **se* u sloves 3. os. Analytické formy typu *jsem nesen* se etablovaly až v průběhu historického vývoje češtiny.

VID

Slovesný vid je znám ze slovanských a zčásti také baltských jazyků, z čehož lze usuzovat, že se konstitoval v období psl. Obvykle se předpokládá, že se vyvinul z některé kategorie způsobu slovesného děje (tzv. Aktionsartu). Ačkoli je tento proces pro slavistiku v jistém smyslu stále hádankou, jako nejpravděpodobnější se jeví, že rozlišení dokonavá X nedokonavá slovesa se ustálilo v následujících kontextech: a) nedokonavý vid jako výsledek přehodnocení vztahu determinovaná X nedeterminovaná slovesa (determinovaná vyjadřují prostorové určení děje, indeterminovaná vyjadřují děj bez tohoto omezení), např. determinované **nesti* - indeterminované **nositi*; determinované **běžěti* - indeterminované **běgati* (nedokonavá slovesa se vyvinula z nedeterminovaných); b) dokonavý vid jako výsledek přehodnocení vztahu terminativní X neterminativní slovesa (terminativní slovesa vyjadřují fázi děje), např. neterminované **svititi* ‚svítit‘ - terminované **svitnōti* ‚svitnout‘, neterminované **jiti* ‚jít‘ - terminované **vōniti* (< **vōn+jiti*) ‚vejít‘. Gramatikalizace vidu se definitivně završila až v průběhu dějin češtiny - obvykle se předpokládá, že proces proměny vidu v gramatickou kategorii vyvrcholil až v 15. stol.

Formálním prostředkem manifestace vidu se staly slovesné sufixy (u dokonavých sloves zejména sufix *-nu-* II. slovesné třídy, u nedokonavých sloves sufix *-a-* V. sloves-

né třídy) a prefixy (jen pro dokonavá slovesa). Ve vývoji češtiny se objevil ještě jeden specifický způsob tvoření vidových protějšků, a to deprefixace dokonavých sloves, jíž se tvořila slovesa nedokonavá (*obohatiti* → *bohatiti*, *uschnúti* → *schnúti*, *utonúti* → *tonúti*). Slovesný vid se dostával do velmi složitých časových vztahů, jak bude patrné z následujících výkladů o vývoji jednoduchých minulých časů, futura či přechodníků.

Až během historického vývoje češtiny se emancipovaly specifické prostředky iterativnosti (frekventativnosti), která bývá vedle dokonavého a nedokonavého vidu považována za třetí typ slovesného aspektu: v průběhu 16. století se v této funkci ustálila přípona *-va-*, která na rozdíl od jiných slovesných přípon nemaže slovesnou příponu motivujícího slova: *děl-a-ti* → *děl-á-va-ti*, *hub-i-ti* → *hub-ie-va-ti*.